

Szczecin, 28 stycznia 2025 r.

dr hab. Małgorzata Machałek, prof. US
Instytut Historyczny
Uniwersytet Szczeciński

**Recenzja rozprawy doktorskiej
mgr Anny Siekierskiej zatytułowanej „Nauczyciele i nauczycielki trójmiejskich
szkół w latach 1945-1989. Charakterystyka grupy zawodowej i jej postaw w kontekście
przemian społeczno-politycznych i gospodarczych”, Gdańsk 2024, ss. 398,
napisanej pod kierunkiem dr hab. Arnolda Kłoczyńskiego, prof. UG.**

Mgr Anna Siekierska w swojej rozprawie doktorskiej podejmuje ważne zagadnienie dotyczące postaw nauczycieli w kontekście przemian społeczno-politycznych i gospodarczych w latach 1945-1989. Wybór tematyki badawczej ma głębokie uzasadnienie w fakcie, że okres edukacji dla każdego pokolenia stanowi ważne doświadczenie formacyjne, a nauczyciele stanowią wyjątkową grupę zawodową, z którą w zasadzie wszyscy członkowie społeczeństwa mają kontakt na określonym etapie życia. Obok rodziców i grup rówieśniczych, nauczyciele wywierają, w sposób intencjonalny i nieintencjonalny, silny i wieloletni wpływ na młodych ludzi. W dotychczasowych badaniach, realizowanych głównie przez historyków oświaty, dużo uwagi poświęcono dziejom oświaty po II wojnie światowej, zwłaszcza organizacji szkolnictwa, reformom oświatowym, programom nauczania czy ideologizacji treści nauczania i wychowania. W ramach tych zagadnień podejmowane były również kwestie dotyczące kształcenia nauczycieli i niektórych form ich aktywności zawodowej i społecznej. Najczęściej jednak zagadnienia te były badane w odniesieniu do lat czterdziestych i pięćdziesiątych XX w. Późniejsze okresy cieszą się zdecydowanie mniejszym zainteresowaniem badaczy, a nieliczne opracowania mają charakter przyczynkowy. Potrzebę uwzględnienia postaw nauczycieli w badaniach nad społeczeństwem polskim już w okresie PRL dostrzegali socjologowie. Obecnie badania nad postawami całego społeczeństwa oraz poszczególnych grup społecznych i zawodowych wobec realiów systemowych podejmowane są coraz częściej przez historyków. Autorka recenzowanej pracy wpisuje się właśnie w ten szeroki nurt badawczy, przy czym czyni to w ujęciu regionalnym. Jest to podejście właściwe, ponieważ jedynie rozwój badań regionalnych umożliwia wyprowadzenie ustaleń dotyczących całego społeczeństwa¹.

Punktem wyjścia swoich rozważań Doktorantka uczyniła fakt, że poprzez swoją liczebność oraz wpływ na kształcenie i wychowanie młodego pokolenia nauczyciele zawsze

¹ D. Jarosz, *Polacy a stalinizm 1948–1956*, Warszawa 2000, s. 7.

mf

znajdowali się w kręgu zainteresowania władz. Jako realizatorzy polityki oświatowej państwa, byli poddawani presji ideologicznej, szczególnie silnej w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XX w., ale stale obecnej w różnych formach także w kolejnych okresach. Sposób, w jaki wykonywali powierzone im zadania i jak rozumieli swoją rolę społeczną mógł być jednak zróżnicowany na co miało wpływ wiele czynników, w tym zmieniające się realia polityczne, społeczne i gospodarcze czy indywidualne przekonania poszczególnych osób.

Uwagi dotyczące konstrukcji pracy

Układ pracy odpowiada tytułowi dysertacji oraz przyjętym we *Wstępie* założeniom, jest spójny i przejrzysty. Całość dysertacji została podzielona na siedem rozdziałów, które uzyskały również wyraźną strukturę wewnętrzną, a ich tytuły w pełni odpowiadają zawartej w nich treści. Praca zawiera też *Wstęp*, *Zakończenie*. *Bibliografię* oraz wykaz skrótów, tabel i ilustracji.

Wstęp został skonstruowany zgodnie ze standardami obowiązującymi w pracach doktorskich. Autorka w czytelny i uporządkowany sposób przedstawiła cele badawcze, założenia metodologiczne pracy, podstawy źródłowe badań, uzasadniła wybór ram chronologicznych oraz wyjaśniła kluczowe dla badanego tematu pojęcia. Szczególnie wnikliwie przedstawiła kwestie związane z wykorzystaniem wywiadów jako narzędzia zbierania informacji. Wywiadami tymi, oprócz nauczycieli, zostali również objęci uczniowie. Włączenie do badań tej drugiej grupy było konieczne ze względu na potrzebę uzyskania dodatkowej perspektywy weryfikującej postawy nauczycieli. Jedyne zastrzeżenia można mieć do nadmiernej szczegółowości tej części pracy, co sprawiło, że *Wstęp* liczy aż 44 strony. Wprawdzie takie kwestie, jak szczegółowy opis przeprowadzonych kwerend (również tych, które dały wynik negatywny), dużo mówią o warsztacie badawczym i podejściu Autorki do źródeł, ale ich skrócenie znacznie polepszyłoby czytelność tej części pracy. Postulat bardziej syntetycznego ujęcia odnosi się również do *Zakończenia*, które powinno krótko podsumowywać całość pracy. Uwaga ta jest tym bardziej istotna, że każdy z rozdziałów badawczych zawiera wnioski, które również mają charakter rekapitulujący.

Dwa pierwsze rozdziały dysertacji mają charakter rozbudowanego wprowadzenia i pozwalają na osadzenie tematu w szerokim kontekście historyczno-społecznym. W rozdziale pierwszym zostały omówione przemiany społeczne, polityczne i gospodarcze lat 1945-1989 w Trójmieście, ale z uwzględnieniem perspektywy ogólnopolskiej. Rozdział został podzielony na cztery chronologiczne podrozdziały, a przedstawione treści oparto głównie na literaturze przedmiotu. Należy tu docenić dobre wyważenie proporcji pomiędzy treściami dotyczącymi kwestii regionalnych/lokalnych i ogólnopolskich oraz uchwycenie specyfiki regionu.

Zastanawia natomiast wskazanie w tytule tego rozdziału przemian społecznych przed politycznymi. Akurat w odniesieniu do tematyki tego rozdziału istotniejsze wydają się zmiany polityczne, od których zresztą Autorka zaczyna rozdział (podobnie jak w rozdziale 4).

Drugi rozdział przedstawia uwarunkowania wykonywania zawodu nauczyciela w Polsce w latach 1945-1989. Oprócz kwestii systemowych związanych z rozwojem szkolnictwa oraz kształceniem nauczycieli w Polsce, zostały w nim również omówione problemy dotyczące rozwoju administracji szkolnej na terenie województwa gdańskiego oraz zagadnienia związane z tworzeniem i rozbudową sieci szkolnej w Trójmieście. Te dwie ostatnie kwestie zostały zaprezentowane w znacznej części w oparciu o badania własne Autorki. Tam, gdzie to było to możliwe starała się również porównywać sytuację występującą na terenie województwa gdańskiego z sytuacją w innych województwach czy w całym kraju.

Kolejny, trzeci rozdział, stanowi już realizację celów badawczych dotyczących charakterystyki grupy zawodowej nauczycieli w latach 1945-1989. Zostały w nim przedstawione informacje dotyczące powojennych migracji nauczycieli, kwalifikacji zawodowych, struktury płci i wieku oraz sytuacji bytowej (każdemu zagadnieniu został poświęcony osobny podrozdział). Zawartość jest merytoryczna i dobrze osadzona w literaturze przedmiotu, ale również oparta na wynikach własnych badań Autorki.

Zasadniczą i najbardziej wartościową część pracy, spełniającą jednocześnie główne założenia badawcze określone w temacie i celach dysertacji, stanowią kolejne trzy rozdziały. W porządku chronologicznym zostały w nich zaprezentowane postawy nauczycieli i nauczycielek szkół Trójmiasta wobec zmian zachodzących w Polsce w sferze społeczno-politycznej i gospodarczej. Przedstawiona w rozdziałach czwartym i piątym analiza postaw pedagogów odnosi się do stosunkowo krótkich okresów, które jednak charakteryzowały się wysoką dynamiką zmian politycznych i społecznych. Inaczej kwestia zakresu chronologicznego przedstawia się w rozdziale szóstym, który obejmuje lata 1956-1979/80 („Postawy nauczycieli i nauczycielek trójmiejskich szkół wobec przemian społeczno-politycznych i gospodarczych w dekadach rządów Władysława Gomułki i Edwarda Gierka”). Autorka uzasadnia wybór cezur „atmosferą życia publicznego”, która, jej zdaniem, w stanie niezmiennym trwała do końca dekady Gierka. Jednocześnie sama zauważa, że ciągłość tego okresu został dwukrotnie przerwana (1968 i 1970 r.), choć bez bezpośredniego wpływu na procesy społeczne. Trudno się zgodzić z taką argumentacją, zwłaszcza w odniesieniu do wydarzeń roku 1970, które miały ogromny wpływ na sytuację społeczno-polityczną całego kraju, a zwłaszcza Wybrzeża. Podobnego zdania jest również większość historyków, którzy rok 1970 przyjmują za jedną z ważniejszych cezur w okresie PRL nie tylko w odniesieniu do zmian

politycznych, ale przede wszystkim społecznych. Szerzej o specyfice i atmosferze lat siedemdziesiątych pisze Marcin Zaremba w swojej ostatniej pracy *Wielkie rozczarowanie. Geneza rewolucji „Solidarności”*, Warszawa 2023 r., szkoda więc, że ta pozycja nie została uwzględniona przez Autorkę. W ostatnim, siódmym rozdziale, zostały zaprezentowane wyniki badań dotyczące reakcji kadry pedagogicznej szkół trójmiejskich na przemiany społeczno-polityczne i gospodarcze w ostatniej dekadzie PRL.

Zamieszczona w pracy *Bibliografia* jest bardzo obszerna i obejmuje imponujący zestaw źródeł archiwalnych i relacji, źródeł publikowanych, aktów prawnych oraz opracowań. Można byłoby wskazać co najmniej kilka pozycji, których w tym zestawieniu zabrakło, jak choćby przywołanego wyżej opracowania M. Zaremby, nie uważam jednak, aby poszerzenie listy wpłynęło istotnie na kształt pracy czy zaprezentowane wyniki.

W rozdziałach od czwartego do siódmego zachowany został układ chronologiczny, który jest najwłaściwszy dla ukazania ewolucji uwarunkowań działalności nauczycieli i nauczycielek, jak też prześledzenia ewolucji postaw występujących wśród członków badanej grupy zawodowej. Podsumowując, układ pracy należy uznać za przemyślany zarówno pod względem całej struktury, jak również podziału wewnętrznego poszczególnych rozdziałów (poza wyrażoną wyżej uwagą polemiczną w stosunku do ram chronologicznych rozdziału szóstego). Na szczególne podkreślenie zasługuje fakt, że każdy z rozdziałów prezentujących wyniki badań Autorki (rozdziały 3-7), kończy się *Wnioskami*, w których zostały zebrane najważniejsze konkluzje i oceny dotyczące treści przedstawionych w danym rozdziale.

Merytoryczna ocena pracy

Mgr A. Siekierska swoje badania usytuowała w dwóch głównych kontekstach. Pierwszym jest niewątpliwie kontekst regionalny, w którym zakres terytorialny pracy został ograniczony do Trójmiasta, czyli Gdańska, Gdyni i Sopotu. Jest to obszar z jednej strony zróżnicowany wewnątrz, a z drugiej spójny poprzez bliskość położenia oraz wzajemne relacje i wspólne doświadczenia mieszkańców tych miast. Dyskusyjna jest jednak dla mnie rezygnacja z objęcia badaniami całego obszaru województwa gdańskiego. Jest oczywiste, że procesy społeczno-polityczne i gospodarcze zachodzące w wielkiej aglomeracji rządziły się własnymi prawami, a ich przebieg różnił się od otoczenia dynamiką i charakterem, ale właśnie te różnice dałyby lepszy wgląd w zmiany zachodzące w środowisku nauczycieli po 1945 r. Poszerzenie zakresu terytorialnego badań pozwoliłoby bardziej zniuansować obraz oraz ocenić, w jakim stopniu specyfika Trójmiasta była katalizatorem zmian postaw w środowisku nauczycielskim. Badaczka odnosząc się do kwestii zakresu terytorialnego wyraziła obawę, że przyjęcie

szerszego wariantu doprowadziłoby do stworzenia uśrednionego, a przez to nieprawdziwego obrazu całej grupy zawodowej. Moim zdaniem, przy dobrym warsztacie badawczym, jakim dysponuje Doktorantka, nie było takiego niebezpieczeństwa. Być może w przyszłości zdecyduje się właśnie w tym kierunku kontynuować swoje badania, zwłaszcza, że w drugiej grupie pytań badawczych (s. 19), stawia również pytanie o to, co odróżniało społeczność nauczycieli i nauczycielek Trójmiasta od osób wykonujących ten zawód w innych częściach Polski. Przy obecnym stanie badań jest niezwykle trudno na nie odpowiedzieć, co widać w pracy, ale właśnie badania porównawcze uwzględniające teren i aglomerację byłyby w tej kwestii pomocne.

Drugi kontekst związany jest z szeroko rozumianymi badaniami społecznymi. Doktorantka słusznie przyjmuje, że badanie postaw nauczycieli i nauczycielek jest niezbędne dla zrozumienia wielu procesów społecznych zachodzących w Polsce po 1945. Z jednej strony postawy te są wynikiem oddziaływania określonych realiów politycznych i gospodarczych oraz uwarunkowań charakterystycznych dla zawodu nauczyciela. Z drugiej, nauczyciele mają istotny wpływ na kształtowanie postaw swoich podopiecznych. A. Siekierska stara się weryfikować częstą w literaturze przedmiotu, hipotezę o dość powszechnej wśród pedagogów postawie antysystemowej. Czyni to w oparciu o szeroko zakrojoną kwerendę archiwalną, ale także w oparciu o źródła wywołane, czyli wywiady z nauczycielami i nauczycielkami bądź uczniami dostępne w archiwach społecznych oraz przeprowadzone samodzielnie. Wartościowe w ustaleniach Doktorantki jest to, że dostrzega trudności w dokonaniu jednoznacznej kwalifikacji postaw nauczycieli do konkretnej kategorii postaw. Nie chodzi jej przy tym jedynie o kwestie statystyczne, ale również o fakt, że często były wówczas stosowane różne strategie mające na celu ukrycie rzeczywistych przekonań. Sądy i wnioski są w pracy formułowane w sposób ostrożny, wyważony i podbudowany źródłowo. Jedynie sporadycznie pojawiają się odstępstwa od tej reguły, jak np. s. 335, gdzie znajdujemy dość jednoznaczne stwierdzenie, że „wśród badanej grupy zawodowej nie występowały w zasadzie zachowania negatywne, tj. donosicielstwo [...]”. Wydaje się, że w przypadku donosicielstwa itp., raczej brakuje źródeł na potwierdzenie skali występowania tego zjawiska.

Autorka sprawnie porusza się w badanych zagadnieniach, szeroko i umiejętnie wykorzystuje zgromadzony materiał źródłowy oraz bogatą bazę bibliograficzną. Konstatacja ta jest tym ważniejsza, że rozważania są prowadzone w odniesieniu do długiego i niejednolitego okresu czasu. Tu jednak zgłaszam uwagę polemiczną dotyczącą właśnie zakresu chronologicznego pracy. Od razu zaznaczę, że Autorka wykazała się dobrą znajomością literatury przedmiotu i zrozumieniem przywoływanych realiów, jednak objęcie badaniami tak

długiego zakresu chronologicznego wymuszało skróty i uogólnienia. O ile w rozdziałach wprowadzających oraz w rozdziale trzecim nie były one problemem, o tyle w kolejnych rozdziałach przedstawiona analiza postaw mogła być bardziej pogłębiona, zwłaszcza, że Autorka dysponowała również bogatym materiałem źródłowym uzyskanym metodą wywiadów.

Całość dysertacji dowodzi dużej erudycji i dojrzałości badawczej Autorki. Praca posiada poprawnie zastosowany aparat naukowy, choć można odnaleźć też kilka drobnych błędów o czym dalej. Całość została napisana profesjonalnym, zgodnym z naukowymi standardami językiem.

Na koniec kilka uwag szczegółowych. Dość dyskusyjne wydają się podjęte w kilku miejscach pracy próby dokonania szacunków statystycznych dotyczących odsetka osób reprezentujących poszczególne postawy: kontestacji, afirmacji i neutralności. Mowa tu o wnioskach z rozdziału 6 (s. 265) oraz uwagi zawarte w *Zakończeniu* (s. 321, 326-327). Jak sama Autorka zaznaczyła w przypisie 1045 – „podane liczby są tylko szacunkowe, stanowią one bardziej zobrazowanie w cyfrach pewnych trendów niż konkretne wyliczenia”. Skoro zatem nie można przeprowadzić wyliczeń, wystarczające byłoby, w mojej ocenie, odwołanie się do ocen opisowych, co zresztą Doktorantka czyni z powodzeniem w różnych fragmentach pracy.

Zabrakło również aneksu z kwestionariuszem wywiadu. Autorka podaje, że na potrzeby dysertacji zostało przeprowadzonych 17 wywiadów pogłębionych z nauczycielami i wychowankami, ponadto do kolejnych osób zostały wysłane kwestionariusz z tymi samymi pytaniami, które były podstawą rozmów prowadzonych podczas wywiadów pogłębionych. Z informacji podanych we *Wstępie* wiadomo, że kwestionariusz składał się z 13 pytań (w tym dwóch personalnych (s. 36-37)). Szkoda, że nie został dołączony do pracy. Wgląd w pytania pozwoliłby na lepszą ocenę zebranego materiału. Przy okazji pragnę zwrócić uwagę, że na s. 48 zostały imiennie wymienione osoby, które udzieliły wywiadów (w jednym przypadku są to inicjały). A. Siekierska nie podała jednak, jakie były kryteria doboru tej grupy oraz osób, do których został wysłany kwestionariusz. Zdaję sobie sprawę, że w tego rodzaju badaniach kluczową rolę odgrywają rekomendacje osób znanych Doktorantce, ale czytelnik chciałby otrzymać choć krótkie informacje o sposobach dotarcia do powyższych osób oraz o samych respondentach. Czytając bowiem nazwiska świadków historii, przynajmniej w kilku wypadkach, widać wyraźnie, że są to osoby, które ze względu na własne biografie, mogą mieć bardziej pogłębioną refleksję na temat własnych doświadczeń szkolnych niż przeciętny członek społeczeństwa.

Rozprawa została przygotowana starannie pod względem językowym, co nie jest powszechnym zjawiskiem we współczesnych pracach doktorskich. Drobne literówki i usterki stylistyczne, które się w niej pojawiają mają charakter sporadyczny i nie wpływają na odbiór narracji (np. s. 19, 195, 335). Na docenienie zasługuje również umiejętny dobór cytatów, które pełnią funkcje właściwe dla narracji naukowej, wykorzystanie ilustracji, wizualizacja danych statystycznych, a także poziom zaprezentowanego w pracy aparatu naukowego, w tym przypisów. Część z nich ma charakter dopowiadający, przy czym Autorka zadbała o ich zwięzłość i adekwatność do narracji głównej. W odniesieniu do przypisów muszę jednak zauważyć, że zastosowanie ciągłej numeracji dla całej rozprawy jest niepotrzebnym utrudnieniem. Przypisanie numeracji do poszczególnych rozdziałów nie tylko czyniłoby pracę bardziej przejrzystą, ale znacznie ułatwiałoby jej lekturę. Przy okazji zauważę, że np. w przypisie 253 (i dalszych) została podana pozycja: T. Hejnicka-Bezwińska, *Zarys historii wychowania (1944-1989). Oświata i pedagogika pomiędzy dwoma okresami*, Kielce 1996, której brak w *Bibliografii*.

Powyższe zastrzeżenia i uwagi polemiczne nie zmieniają jednak ogólnie wysokiej oceny merytorycznej dysertacji, która przynosi nowe ustalenia i interpretacje w obszarze nie cieszącym się do tej pory dużym zainteresowaniem historyków. Krytyczne wykorzystanie publikacji naukowych oraz różnorodnych źródeł historycznych zaświadcza o osiągnięciu przez Doktorantkę efektu kształcenia w zakresie umiejętności stawianych doktorantom, czyli wprowadzenie do obiegu naukowego nowych wyników badań oraz ich praktyczne wykorzystanie w obrębie swojej dyscypliny. Doceniam też samodzielność, dociekliwość i pasję badawczą mgr Anny Siekierskiej. Uważam, że wyznaczone przez nią główne cele i zadania badawcze zostały zrealizowane.

Konkluzja

Recenzowana rozprawa stanowi rozwiązanie oryginalnego, autorskiego problemu badawczego. Pani mgr Anna Siekierska wykazała się umiejętnością samodzielnego prowadzenia pracy naukowej zgodnie z regułami właściwymi dla dyscypliny historia. W mojej opinii przedstawiona do oceny rozprawa doktorska spełnia warunki określone w art. 187 ust. 1-3 Prawo o szkolnictwie wyższym, wnoszę zatem o jej dopuszczenie do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Margareta Meckel